

ישראל דורון. משפט, צדק וזיקנה.

ירושלים: אשל והאגודה לתכנון ולפיתוח שירותים למען הזקן. 2007. 220 עמודים

טובה גמליאל*

הספר נח פתוח ומדופדף על שולחן הסלון בדירת בלי שהיה בנוכחותו כדי להפריד ביני ובין חדשות הטלוויזיה בכמה ערבים של אמצע דצמבר. השבוע שבו עיינתי בספר היה פרק זמן שבו שלוש מהדורות חדשותיות הביאו אל המסך תמונות של זקנים ישראלים חבולים בפניהם ובגפיהם, שוכבים במיטות בתי החולים, וגם תמונות אופייניות של הנאשמים בבתי המשפט, צעירים שטומנים את פניהם בכפות ידיהם המגואלות, לעתים בדם ולעתים בדמים, כסף שהצליחו לשרוד בחבטות אחדות. הכתבים ליוו את התמונות העגומות בנתונים שלא היה בהם כדי ללמד על צירוף מקרים מפליא – קריאה בספר וחדשות השבוע – אלא על עלייה ברמת האלימות כלפי קשישים. עוד הם לימדו שיש לצפות להישנות סוג זה של אייג'יזם (ageism) פושע ולפרסום התרחשותו חדשים לבקרים. בעטיים של נתונים אלו עולה שאלה מדאיגה: האם יהא די בהחמרת הענישה שנוקט בית המשפט בזמן האחרון? האם היא תיתן את אותותיה?

הספר משפט, צדק וזיקנה עוסק בכגון זה ממש. שאלות משפטיות בנושא אלימות כלפי קשישים זוכות להתייחסות מעמיקה בפרק ליבה שכותרתו "כשהחוק פוגש התעללות בזקנים". אולי לא בכדי מופיע פרק זה באמצע שמונת הפרקים, שכל אחד מהם מפגיש בין הזיקנה כייצוג של זכויות מקופחות ובין חוק, שיש לכל הפחות להצמיח לו שיניים. הזיקנה מנקזת אליה את האלימות כסוג של יחס חברתי שכיניו הרווחים בשיח הסוציולוגי הם הדרה, תיוג, סטריאוטיפיזציה, פטרונות, אחרות וכדומה. האלימות, כפי שמעייין בה דורון, היא צורתה המזוקקת ביותר של שאט נפש של חברה כלפי זקניה. הוא סוקר תיאוריות שמסבירות את התופעה, גורמי סיכון ומחקרים רבים, ומשלב זאת בהצבת האלימות על דוכן הנאשמים, שם יורדים לפרטים, שם היא מכווערת ומשחירה את פני החברה שבה אנו חיים. הקורא הנאור לומד לדעת שהתעללות בזקנים קיימת גם קיימת, ושהיא אחת ממופעי האימה של האלימות. היא "התנהגות המתרחשת בעקביות ובעוצמה כזאת, שיש בה פגיעה פיזית, פסיכולוגית, חברתית וכלכלית, והיא גורמת סבל המתבטא בכאב, באובדן או בהפרה של זכויות" (עמ' 85). רוב ההתעללות נעשית בהיחבא, והיא כרוכה ברגשות בושה ופחד של הקורבן, ולעתים קרובות מוגנת בקשר משפחתי. במילים אחרות, יש לה תנאים מואפלים לשגשג. עוד לומד הקורא שיש להבין את המובא אלינו כמידע חדשותי לא רק כקצה קצה של מסכת יחסים, של מעקב שבו הסדיסט הופך לצל של קורבנו, אלא כתוצאה של תודעה חברתית. הכותב גוזר ממנה כמה מבעיותיו של החוק ואף שואף לעצבה באמצעות תיקונו.

הספר מבטא שליחות של המבקש לעשות צדק. החשיבה הביקורתית שהוא מציג בדבר מימוש זכויותיהם וכבודם של זקנים מתייחסת לזירת הפעולה של החוק והמשפט, ויש בה כדי להדגים את מאמר קהלת, שלפיו – ובניגוד לציפיותינו – לעתים "מקום הצדק שמה

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר אילן

הרשע" (קהלת ג, טז). טענתו המרכזית היא שבמפגש האידיאלי בין זקנה למשפט תפקידו של המשפט לאפשר לזקנים להגשים את רצונותיהם מתוך התחשבות בהשלכות של החלטתם על סביבתם ועל החברה כולה. עיקר הספר הוא ניתוח סדרה של מפגשים מורכבים בין זקנה למשפט, שככל הנראה לא היו מועלים על הכתב אילולא היה בהם מן הכשל, זה הנובע מקוצר ראייה משפטי, מזלוול בנושאי הדיון ומהיעדרה של מסירות למען ביצועו של המעשה הנכון, המוסרי. על בסיס זה אני מוצאת שאמרתו של הסופר הצרפתי דה וובנארג (de Vauvenargues), "אין אתה יכול להיות צודק, אלא אם אתה אנושי", קולעת לרוחו של ספר זה. גילוייה של אנושיות, זו הרודפת אחר הצדק, ניכרים בספר בכמה רבדים: בראש ובראשונה, הניתוח הדקדקני של זקנה וזקנים בראי החוק – על גלגוליו ועל התגלמותו המעשית – מנוסח באופן מאיר עיניים, והוא נהיר גם למי שאינם מצויים בז'רגון המשפטי. שנית, ניתוח המפגשים של זקנה וחוק מלווה בסקירה של תיאוריות ומחקרים רלוונטיים במדעי החברה (העוסקים למשל בטיפול לא פורמלי של בני משפחה בקשישים, בהתעללות ובדיירים בבתי אבות) וכולל את מחקרו של המחבר על המודעות לכלי מניעה ותכנון לקראת זקנה. שלישית, הכותב מציג את עולם המשפט והחברה ככזה שאינו נוטה אחר הזקנה וכמעט מוציא את העיסוק בה מתחומיו. הקובלנה הדון קישוטית הנשנית בספר מצביעה על היעדר קולם של זקנים בבתי המשפט ובהליכי החקיקה הנוגעים בענייניהם. לבסוף אני מוצאת שהכותב עושה צדק עם נשוא לימודו בתור שכזה. נראה שבהכירו את אי המשיכה, את הנטייה הצפויה של הקורא לייחס מידה של כובד לזיווג עניינים חסר חן כמו זקנה ומשפט, הוא מתעלה מעל לנדוש, מקבל את פניו של הקורא בסיפור, מזמין אותו לבחון את מסריו באמצעות מטפורת הקולנוע וניתוחם של סרטים הוליוודיים, מציע לו את קולו המדבר והמדריך בראשיתו ובסיומו של כל פרק ושל הספר כולו במבנה סדור, שבו תיאור הטעון שיפור קודם להמלצות, להערכות ולעמדות ערכיות.

פרק המבוא מציג סיפור אפשרי למדי של אלמנה ערירית בת 83, חולה ומאושפזת בבית החולים. יחסם הפטרוני של פרופסיונלים שעניינה הוא עניינם, כגון עובדת סוציאלית, רופאים ושופט, חובר למצבה הירוד ומעלה את שאלת כשירותו של אדם למינוי אפוטרופוס, את חשיבות תחום האפוטרופסות המשפטית בחייהם של זקנים ואת הרלוונטיות שלו לזכויות האזרח של המבוגרים. הפרק השני הוא על אודות מה שהכותב מכנה המפגשים הבלתי נראים בין המשפט לזקנה. הוא ממחיש את אי הנראות של זיווג שני התחומים באמצעות המדיום הקולנועי, דרך מרעננת לטעמי. בחירה זו מוסברת בדמיון שבין עולם המשפט לעולם הקולנוע מבחינת היכולת לבנות עולמות דמיוניים פסבדו-מציאותיים שמשקפים בכל זאת את ההווה האנושית, וכן בהיעדרו של המשפט מחזית העלילה על אף חשיבותו המכרעת מאחורי הקלעים. הסרט הנהג של מיס רייזי והסרט האגם המוזהב נמנים עם הסרטים הנבחרים. הראשון משמש את הדיון בזכות לנהוג בגיל זקנה ואילו השני משמש את הדיון ביחסים המשפטיים בין סבים לנכדים. בכל אחד מהסרטים המתוארים בפרק נדון התסריט לעומת התשתית המשפטית שמאחורי הקלעים, בין שהיא ראויה ובין שהיא טעונה תיקון. בפרק השני מוצג מודל רב ממדי של תחום המשפט והזקנה. זהו מודל מורכב שמציג מכלול של כלים משפטיים המתייחסים לאוכלוסייה הזקנה בישראל, שאפשר לבחון אותם על ציר של ערכים מנוגדים (פטרנליזם וקהילתיות לעומת אוטונומיה ואינדיבידואליזם) וציר של התערבות (ישירה או עקיפה), והוא משמש את הניתוח שמציג הכותב בהמשך.

המכנה המשותף לשלושת הפרקים הבאים הוא מצבים של אובדן כבוד וזכויות בסיסיות עקב חולשה פיזית בְּזִקְנָה. הפרקים מפגישים את החוק עם זקנים בבתי אבות, עם זקנים שנעשים קורבנות התעללות ועם זקנים שמטופלים על ידי בני משפחותיהם. בפרק השלישי דן הכותב בעיקר במצב תקנות הפיקוח על בתי אבות בישראל ובשאלת האינטרסים של הדיירים הזקנים וזכויותיהם לחיות בכבוד. חלקו הראשון של הפרק הרביעי מתאר את תופעת ההתעללות בזקנים בישראל, ובחלקו השני מוצגת התפתחות היסטורית ואידיאולוגית של המשפט הישראלי תוך כדי זיהוי של ארבעה דורות של התמודדות חוקית עם התופעה בלי שהתעללות בזקנים זוכה להתייחסות נפרדת ממעשי אלימות אחרים. חלקיו הראשונים של הפרק החמישי עוסקים בטיפול הממושך של בני משפחה בזקנים, במאפייניו ובמתח הצפוי בין הצורך של המטפלים להמשיך ולהתפרנס מעבודה ובין דאגתם ליקיריהם חסרי האונים. החלק השלישי דן במדיניות התמיכה במטפלים, בתמיכה התעסוקתית במשפט הישראלי ובביקורת על המצב המשפטי בישראל בצד הצגת פתרונות.

שלושת הפרקים האחרונים עומדים בסימן אלטרנטיבה גם ביחס למצבי החסות, חוסר האונים והתלות של זקנים וגם מבחינת אופי התרופות המשפטיות העשויות לשמש בְּזִקְנָה. הפרק השישי עוסק בכלי תכנון משפטיים של הִזְקְנָה. הוא מתמקד בתחום המשפט המונע, שעניינו יכולתו של המשפט לזהות ולחזות אירועים הכרוכים במחלוקת משפטית, למנוע את היווצרותם או לצמצמם, וזאת כדי להגביר את שליטתו של האדם בתופעות הנלוות לזקנתו העלולות לגרוע מזכויותיו ומכבודו. דוגמה לכלי מעין זה בתחום הרפואי היא "צוואה בחיים" המאפשרת לאנשים בגירים וכשירים להצהיר במסמך משפטי על רצונם שחיייהם לא יוארכו באופן מלאכותי בשעה שיהיו נתונים במצב סופני ולא יוכלו להביע את רצונם. בפרק זה מציג דורון את מחקרו שנערך במטרה לספק מידע ראשוני על המודעות לכלי תכנון משפטיים בקרב אוכלוסיית הזקנים בישראל ועל מידת השימוש בהם. המחקר דגם 150 נבדקים בני חמישים ומעלה מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל והציג להם (במתכונת של סקר טלפוני) שאלות על מידת ההיכרות, הידיעה והיישום של שלושה כלים משפטיים. הממצא הכללי הוא שמידת השימוש בכלי תכנון משפטיים לקראת זְקָנָה בישראל היא נמוכה, והדבר נכון הן באופן מוחלט והן בהשוואה לארצות הברית. הפרק השביעי מפגיש את החוק עם אזרחים ותיקים. הוא מציג את לידתו של החוק בשנות השמונים של המאה העשרים, את גלגוליו ואת המהמורות שעמדו בדרכו, עד הצגתו כדוגמה לכישלון המשפט הישראלי להגשים ציפיות לגיטימיות של האוכלוסייה הזקנה. בפרק זה, בניגוד לקודמיו, הכותב עוקב אחר קריאות החוק בכנסת ואחר הצהרות ועמדות של חברי כנסת בדיונים. החוק נכשל בהקמת גופים לקידום מעמד הזקנים בישראל (למשל במינוי יועץ לממשלה בעניינם), וכן בהענקת הטבות לזקנים (ההנחה בארנונה שנקבעה בו אינה אוטומטית). הכותב רואה בחוק האזרחים הוותיקים הזדמנות שהותמצה בגין התנהלות לקויה של הממשלה, משרד האוצר והסתדרות הגמלאים.

פרק הסיכום של הספר מציג למחוקק הישראלי לעשות למען שלוש סוגיות מפתח במצבם של זקנים, שהן בבחינת מדרגות בהישגיו ההומניים של חוק שנע מהמצב המצוי אל עבר מצב רצוי. האחת ממליצה על תנועה מפטרנליזם לאוטונומיה, כך שתכובד האוטונומיה של זקנים ותורחב יכולת הבחירה שלהם כיצד לחיות את חייהם. השנייה ממליצה על תנועה מכיבוד האוטונומיה להעצמת זקנים, ובכך מכוון הכותב לחיזוק מערך ההסברה והחינוך כדי

שתושג התכלית החקיקתית התומכת בזכויות זקנים ובמטפליהם. השלישית ממליצה על תנועה מהעצמת זקנים להפיכתם לשותפים כאזרחים שווים ופעילים. השקפת הכותב היא שבחירת מפלגת הגמלאים לכנסת במרס 2006 היא אירוע מעודד, אך כזה שצריך לעמוד במבחן. נחוצים מנגנונים חוקיים שיאפשרו לזקנים להשמיע קול ולהשפיע על גורלם, כלומר לשאת ולתת באפקטיביות עם הרשות המבצעת.

שתי השגות עקרוניות אני מבקשת להעלות באשר לאופן שבו מתקף דורון את טענותיו, ושתיהן נוגעות לסוגיית הפרטיקולריות-אוניברסליות בהבנת קבוצות. בפרק הדין בתופעת ההתעללות מצר הכותב על התעלמות החוק מהיבטים ייחודיים של ההתעללות בזקנים ועל כך שהוא מחיל עליהם מודלים שפותחו עבור קורבנות אלימות שאינם זקנים (ילדים ונשים). גישת החוק, שאפשר לראותה כא־פרטיקולרית, תורמת לדעתו לסטיגמטיזציה של הזקנים ולתפיסתם כחסרי ישע. בדומה לכך, בפרק העוסק באזרחים ותיקים הוא קובל על כך שבית המשפט מאמץ בפסיקתו את מבחן הנוקקות בבואו לקבוע את זכאותם של קשישים להטבות כלכליות. לדעתו, באופן זה דוחה בית המשפט את הגישה האוניברסלית המעניקה זכאות אוטומטית לקשישים על בסיס גיל בלבד. בעניינים אלה ובאחרים מבקש הכותב להעמיד את הזקנים כקטגוריה חברתית אחידה ומיוחדת לעיונו הפרקטי של החוק מתוך אמונה שזו הדרך להיטיב עמם (מסיבה זו אולי אין מדובר בגישה אוניברסלית אלא בגישה מאחדת בלבד, כזו שאפשר להנגידה עם גישה דיפרנציאלית שמבדילה בין זקנים על בסיס קריטריון לא גילי). כאנתרופולוגית שעוסקת בזקנה שאלתי היא: האומנם? האומנם חוק שמשתק יחס חברתי ממדר ומעגן את הגדרות הסמלים סביב "הזקנים" כקטגוריה אחת עשוי להיטיב עמם? מאחר שהכותב עצמו נדרש מדי פעם למעמדם החברתי של זקנים ולדימויהם כקבוצה מתויגת סבורתני שטענותיו אלו יוצרות סתירה פנימית ומנתקות את הדיון המשפטי מהדיון הסוציולוגי. האם תועיל העמדת זקנים בצד נשים וטף? הספר אינו מתעכב כראוי על שאלת ההשלכות החברתיות של העצמתם החוקתית של זקנים, כלומר בהשלכות של הפיכתם למעין סקטור נזקק ופגיע בהגדרתו. נראה שעניינו מוטה יותר כלפי מה שיאמר השופט לעת נקישת פטישו לטובת צד זה או צד נשואי עניינו של הספר.

תרומתו של הספר היא בהבהרת החשיבות והרלוונטיות של החוק לאיכות חייהם של זקנים, ובכך אני מסכימה עם הגדרתו של הכותב. עם זאת, אני מוצאת שהצגת הדברים, המתייחסת לחוק במאפייניו המערביים, רואה בו את חזות הכל. אפשר היה לאזן הטיה זו בהחשבת החוק כפרקטיקה תרבותית שמתקיימת לצד אחרות בזיקות שבכוחן להבנות תפיסות של זקנה. ההשראה לביקורת אנתרופולוגית זו היא ספר אחר שבאופן מופלא מצא את דרכו לשולחן הסלון בדירתו ונח אף הוא פתוח בצד הספר הנדון. זהו ספרה של אקיקו השימוטו (Hashimoto, 1996), *The Gift of Generations*, המשווה בין הפרספקטיבות האמריקאית והיפנית כלפי הזקנה וכלפי החווה החברתי הקשור בה. מעניין ללמוד למשל שיפנים נוטים לצפות ליותר פגיעות בזקנה בהשוואה לאמריקאים, ולכן הם שואפים להשיג ביטחון על ידי הגברה מקסימלית של ודאות התמיכה שתינתן להם יותר מאשר על ידי צמצום התלות למינימום. האמריקאים, לעומת זאת, צופים תרחישי זקנה מגוונים יותר ונוטים לחפש ביטחון על ידי הרחבת האוטונומיה למקסימום האפשרי. על יסוד הבדל זה מציגה המחברת שתי תפיסות תרבותיות שונות בדבר ההוגנות ביחסים שבין הדורות ובדבר מרכיבים חשובים אחרים בחווה החברתי. לענייננו ראויה השאלה אם החוק והצדק מייצגים ערכים, כלומר

את תפיסותינו התרבותיות על איכות חייהם של זקנים, ואם הגזרה השווה למשפט, למחקר ולקולנוע האמריקאי, שתופסת מקום נרחב בספר משפט, צדק וזיקנה, היא אכן כה מובנת מאליה. גם שאלת הזיקה בין תפיסת הצדק המוצגת בספר להקשר התרבותי הישראלי (שאינו אחיד) היא מתבקשת.

אך מעבר לביקורת זו ראוי לומר שקיימת מוסכמה שאינה שנויה במחלוקת ושכוחה להבליט את ערכו ותרומתו של הספר: חברות מערביות נוטות להפלות לרעה את חבריהן הזקנים. מפעלו של דורון מייצג בעיניי שליחות אמת ואומץ מקצועי שנדרשים כדי לעסוק בנפקדים חברתיים, אנשים שאילולא הפכו לאייטם מעורר חמלה (או השתאות) לא היו נבזקים לתודעתנו בשעות שיא של הצפייה בטלוויזיה.

מקורות

Hashimoto, A. (1996). *The gift of generations*. Cambridge: Cambridge University Press.